

Валерій АКОПЯН

Ключові поняття: свідомість, екологічна свідомість, форми екологічної свідомості, типи екологічної свідомості.

© В. Акопян, 2011

екологічна свідомість як складова загальної свідомості має багато форм і проявів, що вимагає розробки різних підходів до її аналізу в рамках філософії, екології, соціології, психології та таких міждисциплінарних

наукових напрямів, як екологічна філософія, екологічна етика, соціальна екологія, екологічна психологія. Різноманітність аспектів та підходів ускладнює вироблення універсального визначення поняття «екологічна свідомість». Зокрема, В. Медведєв та А. Алдашева складність аналізу цього поняття пов'язують з небезпекою його надмірного розширення, вказуючи на велике число публікацій, що вводять у поняття екологічної свідомості багато феноменів, які насправді не пов'язані з нею [4, 12].

Аналізуючи сучасні уявлення про екологічну свідомість, О. Романова відзначає наявність суперечливих тенденції щодо тлумачення даного поняття. Одна з них заснована на поширеній думці, що поняття екологічної свідомості все ще не вироблене людством, але його формування необхідно прискорити, виходячи з усвідомлення небезпеки глобальної екологічної катастрофи. Інша тенденція, навпаки, виходить з того,

Упровадження екологічної парадигми в усі сфери індивідуальної і суспільної життєдіяльності людей потребує підготовки суб'єкта, здатного провести її в життя, дотримуватись вимог, норм, принципів. Однією зі складових вирішення цього питання є формування екологічної свідомості людей. На жаль, в Україні цей сегмент духовного розвитку людини розгорнутий ще не достатньо ефективно. Тому насамперед необхідно визначити сутність поняття «екологічної свідомості» в контексті сучасного наукового дискурсу.

що екологічна свідомість була властивою людському суспільству в усі історичні періоди його розвитку, внаслідок того, що взаємини людини з природою завжди були важливою складовою змісту свідомості як такої. Третя тенденція об'єднує думки про те, що екологічна свідомість – це всього лише нова назва старого явища, тобто в цьому відносно новому понятті приховано відношення людини до природи, що існувало ще з прадавніх часів і змінювалося з розвитком суспільства [5].

На основі аналізу різних трактувань поняття «екологічна свідомість» Ю. Саунова дійшла висновку, що екологічна свідомість охоплює кілька спрямувань: світоглядне, в основі якого лежить матеріалістичне осмислення єдності суспільства і природи; екологічне, основу якого творить положення про визначальне значення способу виробництва матеріальних благ залежно від рівня розвитку виробничих сил і характеру виробничих відносин; морально-естетичне, характеризує певними моральними нормами, які регулюють поведінку людини у спілкуванні з природою; правове, що визначається нормативними актами природоохоронного законодавства, у яких відображені інтереси всього суспільства [7, 8].

В найширшому сенсі екологічна свідомість являє собою сферу суспільної і індивідуальної свідомості, пов'язану з віддзеркаленням природи як частини буття. Формування специфічного сприйняття світу природи і своєрідного відношення до цього світу сприяє з часом (це характерно як для суспільства в цілому, так і для окремого індивіда) розвитку екологічної свідомості. Також, сформована екологічна свідомість має істотний вплив як на своєрідність сприйняття природних об'єктів і явищ, так і на специфіку відношення до них [8, 86].

Розглядаючи екологічну свідомість як один з базових елементів світогляду, В. Медведєв та А. Алдашева дають загальне визначення екологічної свідомості як сформованої у вигляді понятійного апарату системи відношення людини до його зв'язків із зовнішнім світом, до можливостей і результатів зміни цих зв'язків на користь людини або людства, а також поширення існуючих концепцій і уявлень,

що мають соціальну природу, на явища і об'єкти природи і на їх взаємні зв'язки з людиною [4, 5-6].

На думку О. Салтовського, в загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми і природою в процесі регулювання системи «суспільство – природа» у формі екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, що відображають їх ставлення до природи в дану історичну епоху [6, 107].

У колективній монографії «Концептуальні виміри екологічної свідомості» екологічна свідомість визначається як сформована і усвідомлена система уявлень про стан природного оточення, здібність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною і природою і використання екологічних знань і переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності [3, 11].

Специфіка екологічної свідомості проявляється також у її характерних особливостях та рисах. До таких особливостей, на думку О. Салтовського, треба віднести:

1) комплексний характер, що враховує особливості об'єкту відображення, і екологічно мисляча людина повинна володіти вмінням не лише усвідомлювати взаємозв'язок окремих явищ природи й наслідків людської природоперетворюючої діяльності, а й прослідковувати, в якому взаємозв'язку вони знаходяться з іншими явищами більш широкої системи, ніж та, яка безпосередньо розглядається;

2) вміння охоплювати об'єкт відображення й пізнання у всій його різноманітності, гетерогенності та побачити за цією багатоманітністю деяку сутнісну єдність, важливу в екологічному відношенні;

3) здатність бачити не тільки найближчі зміни, що здійснюються в природі, а й наслідки більш віддаленого порядку і бачити не тільки прямі, а й зворотні зв'язки змін, що відбуваються в природі та суспільстві [6, 109].

Різноманітність проявів екологічної свідомості потребує також певної їхньої класифікації та структурування. С. Дерябо й В. Ясвін, типологізуючи екологічну свідомість, виокремлюють її антропоцентричний та екоцентричний типи

[2, 7-13]. Для антропоцентричної екологічної свідомості характерними є наступні особливості.

1) Людина представляє вищу цінність, є самоцінною, все інше в природі цінне лише настільки, наскільки воно може бути корисне людині, що шкодить йому – антицінно. Природа оголошується власністю людства, причому, як само собою зрозуміле, вважається, що воно має на це право.

2) Ієрархічна картина світу, згідно з якою на вершині піраміди стоїть людина, дещо нижче – речі, що створені людиною і для людини, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, місце яких в ієрархії визначається корисністю для людини. Світ людей протиставляється світу природи.

3) Метою взаємодії з природою є задоволення тих або інших прагматичних потреб, виробничих, наукових тощо, – здобуття певного «корисного продукту». Сутність його виражається словом «використання».

4) Характер взаємодії з природою визначається свого роду «прагматичним імперативом»: правильно і дозволене те, що корисно людині й людству.

5) Природа сприймається лише як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене «довкілля».

6) Етичні норми і правила діють лише в світі людей і не поширюються на взаємодію зі світом природи.

7) Подальший розвиток природи мислиться як процес, який має бути підпорядкований процесу розвитку людини.

8) Діяльність з охорони природи продиктована далеким прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли користуватися майбутні покоління.

Водночас для екоцентричної екологічної свідомості властиві такі характерні риси.

1) Вищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи. Природне визнається спочатку самоцінним, таким, що має право на існування «просто так», незалежно від корисності або даремності й навіть шкідливості для людини. Людина не власник природи, а один із членів природного співтовариства.

2) Відмова від ієрархічної картини світу. Людина не визнається такою, що володіє які-

мись особливими привілеями на тій підставі, що має розум, навпаки, її обізнаність покладає на неї додаткові обов'язки по відношенню до природи, що оточує її. Світ людей не протиставляється світові природи, вони обидва є елементами єдиної системи.

3) Метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб всього природного співтовариства. Дія на природу змінюється взаємодією.

4) Характер взаємодії з природою визначається свого роду «екологічним імперативом»: правильно і дозволено лише те, що не порушує екологічну рівновагу, яка існує в природі.

5) Природа і все природне сприймається як повноправний суб'єкт у взаємодії з людиною.

6) Етичні норми і правила рівним чином поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію зі світом природи.

7) Розвиток природи і людини мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

8) Діяльність з охорони природи продиктована необхідністю зберегти природу заради неї самої.

В. Медведєв й А. Алдашева виокремлюють чотири типові форми екологічної свідомості. В основі *першої* з них лежить заперечення. Її сутність визначається феноменом «мене це не стосується» й полягає в тому, що інформація про характер і зміст екологічних зв'язків, їх значущість для сучасної і майбутньої людини і суспільства, яка надходить або через безпосередні сенсорні контакти з чинником або умовами, що змінюються, або опосередковано через понятійну комунікацію, відкидається свідомістю як те, що не має відношення до суб'єкта або до тієї групи, в колективну свідомість якої ця інформація надходить.

Друга форма, навпаки, пов'язується з гіперболізацією екологічних проблем. Її основною ознакою є виражена і не відповідна реальній ситуації гіперболізована оцінка екологічних проблем незалежно від того, чи мають вони пряме або непряме відношення до людини. При цьому, найбільш типовою є гіперболізована оцінка загрозливих людині екологічних ситуацій, тоді як оцінка сприятливих змін або адекватна, або навіть дещо занижена.

Третя форма – егоїстична екологічна свідомість. Вона характеризується тим, що

формуються тією чи іншою мірою адекватні дійсності концептуальні моделі стосунків між людиною і природою і людиною і суспільством, яке виступає у формі нормативно-правових і етичних обмежень, але у вирішенні всіх проблемних питань, як і у виборі форм екологічної поведінки, пріоритет віддається інтересам суб'єкта.

Нарешті, *четверта форма* визначена авторами як адекватна екологічна свідомість, характерною рисою якого є майже повний збіг концептуального образу зовнішнього середовища і взаємовідношення людини з цим середовищем, з об'єктивною дійсністю, з результатами, що отримуються при використанні методів наукового аналізу. Такий аналіз, що проводиться з використанням наукових знань, імовірно, лежить в основі адекватної свідомості і дає змогу подавити ті елементи егоїстичного відношення до природи, які можуть виникнути в тому або іншому конкретному випадку. Саме тому адекватну екологічну свідомість можна розглядати як науково обґрунтовану свідомість [4, 136 — 150].

О. Варго пропонує розглядати такі типи екологічної свідомості:

- зацікавлений, виникаючий у суспільстві, коли воно знаходиться в процесі становлення промислового виробництва і порушення природного середовища стають явними;
- тривожний, який виявляється під час виникнення реальної загрози і її усвідомлення;
- пристосувальний, що становить розвинуту екологічну свідомість, яка дає можливість розширювати сферу власних оцінок в умовах нової екологічної реальності;
- об'єднуючий, що виникає на стадії соціальної адаптації, при якій відбувається інтеграція набутого досвіду;
- екофільний тип свідомості, який характеризується усвідомленням пріоритетності екологічних проблем, високим рівнем особистої відповідальності за долю природи і діяльну участь у її захисті [1, 16].

Структура екологічної свідомості представлена різними рівнями та формами. О. Салтовський за гносеологічним критерієм виокремлює такі її рівні:

- 1) буденна екологічна свідомість, в якій

відображаються щоденне життя людини, її безпосередня взаємодія з оточуючим природним середовищем. Знання про особливості взаємовідносин суспільства з природою знаходяться в несистематизованій формі і вплетені в безпосередню практичну діяльність, в безпосереднє буття людей. Вони можуть бути логічно неузгодженими, суперечливими;

- 2) спеціалізована (теоретична) екологічна свідомість, що більшою частиною включається до наукового екологічного знання, в якому відбувається рефлексія масової свідомості. Знання про взаємозв'язок суспільства та природи на цьому рівні знаходяться в спеціалізованій, теоретичній формі. Вони завжди повинні бути систематизованими, несуперечливими, логічно узгодженими.

За критерієм носія в екологічній свідомості, за О. Салтовським, можна виділити такі форми:

- 1) *індивідуальна екологічна свідомість*, тобто сукупність уявлень, відчуттів, знань про особливості взаємодії суспільства й природи, що притаманні окремому індивіду і виражають його унікальність та неповторність. Індивідуальна екологічна свідомість може мати як побутовий, так і спеціалізований, теоретичний рівень;

- 2) *масова екологічна свідомість* — відображає притаманні певному суспільству чи великій соціальній групі (класу, нації, віковій групі тощо) уявлення про особливості взаємовідносин в системі «суспільство-природа». Масова екологічна свідомість не є середньою арифметичною індивідуальних екологічних свідомостей усіх членів суспільства чи соціальної групи, а виражає домінуючі, пануючі погляди. Зазвичай, теоретичний рівень їй не властивий [6, 110].

В. Скребець, розглядаючи співвідношення індивідуальної та суспільної екологічної свідомості, до складу першої форми відносить цінності, особистісні сенси, домінуючі установки, соціальні стереотипи, особистісні бажання, намагання тощо. Структура суспільної екологічної свідомості представлена узагальненими судженнями, ідеями, уявленнями та стереотипами, що відображають відношення великих соціальних груп або суспільства в цілому до явищ та проблем екології. Якщо індивідуальна екологічна свідомість, хоча й не

позбавлена внутрішніх протиріч, у відношенні до певних екологічних проблем є однозначною й чітко визначеною або амбівалентною, то суспільна екологічна свідомість виявляється у співставленні, а іноді й у зіткненні різних поглядів та позицій, у схваленні, підтримці або запереченні й засудженні форм судження, лійні поведінки, норм [9, 32].

Ю. Саунова в структурі екологічної свідомості виокремлює такі її показники, як: інтереси, потреби, установки на екологічну діяльність; знання, що розкривають теоретичні основи екологічної свідомості; уміння діяти в практичних екологічних ситуаціях і творчо розв'язувати екологічні проблеми; новизна й оригінальність рішень; рефлексивність й креативність дій; ініціативність, самостійність, емоційна сприйнятливість, оцінка й самооцінка природоохоронної діяльності. Від ступеня вираження цих показників залежать рівні сформованості екологічної свідомості (низький, середній, високий). На нижчому рівні ієрархії перебуває базова (загальна) ак-

тивна екологічна свідомість, на середньому — науково-обґрунтована екологічна свідомість, на вищому — активна, творча (професійна) екологічна свідомість [7, 8-9].

М. Хроленко розрізняє такі компоненти екологічної свідомості, як пізнавально-емоційний, інтелектуальний, компонент спрямованості та діяльнісно-поведінковий. Пізнавально-емоційний компонент охоплює основні пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уявлення), за допомогою яких збагачуються знання та емоційно-вольова сфера. Інтелектуальна складова — це сукупність теоретичних положень, отриманих на основі зібраної й переробленої інформації про взаємодію суспільства і природи. Компонент спрямованості є системою цінностей, ідеалів, установок, стереотипів, цілей, мотивів, що визначають загальну стратегію екологічної діяльності та поведінки [10, 8]. Діяльнісно-поведінкова складова виявляється програмою дій щодо реалізації зазначених компонентів.

Література

1. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. М. Варго. — Харків, 2006. — 17 с.
2. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология : [Учеб. пособие для вузов] / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. — Ростов н/Д.: Фенікс, 1996. — 476 с.
3. Концептуальні виміри екологічної свідомості: [Монографія] / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін. — К.: Вид. Паррапан, 2003. — 312 с.
4. Медведев В. И. Экологическое сознание: Учебное пособие / В. И. Медведев, А. А. Алдашева. — М.: Логос, 2001. — 384 с.
5. Романова Е. Н. О проблеме дефиниций экологического сознания / Е. Н. Романова [Електронний документ] // Ноосфера и цивилизация. — 2006. — № 3. — Режим доступу до журн.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2006_6/romanova.htm
6. Салтовський О. І. Основи соціальної екології / О.І. Салтовський. — К.: МАУП, 1997. — 166 с.
7. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю. О. Саунова. — Кіровоград, 2007. — 20 с.
8. Ситаров В. А. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Ситаров, В.В. Пустовойтов. — М.: Издательский центр «Академия», 2000. — 280 с.
9. Скребец В. А. Экологическая психология / В. А. Скребец. — К.: МАУП, 1998. — 144 с.
10. Хроленко М. В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / М. В. Хроленко. — К., 2007. — 20 с.

Резюме

• У царині сучасного філософського дискурсу, що аналізується у статті, екологічна свідомість розглядається як складова загальної свідомості.

• В контексті сучасного філософського дискурсу, аналізованого в статті, екологічне свідомість розглядається як складова загальної свідомості.

• In the field of contemporary philosophical discourse which is being analyzed in the article, ecological consciousness is considered as a part of general consciousness.